

СТАНОВЛЕННЯ КОНФЕСІЙНОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ББК 81.2Укр-5 + ББК 81.2-5

УДК 811.161.2 + 811.161.3 + 81'38'26

Олександр Скопненко

СТАНОВЛЕННЯ КОНФЕСІЙНОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ ТА БІЛОРУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ У ХХ СТ.: ЕСКІЗ ДО ПОРІВНЯЛЬНОГО ВИВЧЕННЯ

У статті проаналізовано специфіку функціонування деяких елементів конфесійного стилю в сучасних українській і білоруській літературних мовах.

Ключові слова: конфесійний стиль української мови, конфесійний стиль білоруської мови, історія української літературної мови, історія білоруської літературної мови.

Александр Скопненко

СТАНОВЛЕНИЕ КОНФЕССИОНАЛЬНОГО СТИЛЯ УКРАИНСКОГО И БЕЛОРУССКОГО ЛИТЕРАТУРНЫХ ЯЗЫКОВ В ХХ ВЕКЕ: ЭСКИЗ К СРАВНИТЕЛЬНОМУ ИЗУЧЕНИЮ

В статье проанализирована специфика функционирования некоторых элементов конфессионального стиля в современных украинском и белорусском литературных языках.

Ключевые слова: конфессиональный стиль украинского языка, конфессиональный стиль белорусского языка, история украинского литературного языка, история белорусского литературного языка.

Oleksandr Skopnenko

FORMATION OF CONFESSIONAL STYLE OF UKRAINIAN AND BELARUSIAN LITERARY LANGUAGES OF THE TWENTIETH CENTURY: SKETCH TO COMPARATIVE STUDY

The specific of functioning of some elements of confessional style in modern Ukrainian and Belarusian literary languages is analysed in the article.

Key words: confessional style of the Ukrainian language, confessional style of the Belarusian language, history of the Ukrainian literary language, history of the Belarusian literary language.

Відчуття мови – складна річ: про нього говорять, намагаються встановити якісь критерії для визначення обсягу цього поняття, без нього годі окреслити мовний портрет або силует особистості. Саме воно дає змогу „явити сховане і мовить несказанне” (М. Лукаш). Згадане відчуття виростає на ґрунті глибокого знання рідного ідіому та культури, часто в умовах порівняння з іншими мовами. Проте головний критерій цього обдаровання – володіння повнотою виражальних засобів функціональних стилів. І коли відчуття мови – це відчуття стилю, то неправомірне залучення якихось виражальних засобів до тексту („руйнування стилю”) розглядають як невдалий приклад мовної діяльності автора або – у певних „буденних” умовах – мовця взагалі. Коли ж із літературної мови вилучено цілий функціональний різновид, то що можна сказати про такий ідіом? Це свідчення неповноти літературної мови? Чи, може, у такій мові стихійно виникають ситуації, у яких виражальні засоби невиокремленого стилю „розмиті”, уживані, але не викристалізовані, не уніфіковані, приховані, неначе стиснута культурна ситуація у фразеологічній одиниці? Так склалося в історії української та білоруської літературних мов з *конфесійним стилем*. Він у повному розумінні поняття формувався чи не найперший на українських і білоруських землях (хоч і на чужомовній південнослов'янській основі), у середньовічну добу знаходив свій вияв у текстах як церковнослов'янських, так і староукраїнських / старобілоруських (варіанти церковнослов'янської мови доречно залучати до історії національних ідіомів), бурхливо й плідно формувався на новій народній основі в ХІХ ст. – у першій третині ХХ ст., а проте впродовж понад півстоліття на території України й Білорусі про такий функціональний різновид мови науковці навіть не згадували. Тільки з 90-х рр. ХХ ст. на територіях цих

держав конфесійний стиль став повноцінно розвиватися, викликаючи дедалі більше зацікавлення багатьох дослідників: мовознавців, теологів, істориків.

Українська та білоруська літературні мови нової доби, виробляючи свої національні конфесійні стилі, долають складний і сповнений багатьох зупинок шлях. Між цими ідіомами чимало типологічних збігів, водночас їх багато що відрізняє. З огляду на обмежений обсяг статті розглянемо тільки найзагальніші риси деяких елементів сучасних конфесійних стилів української та білоруської літературних мов з проекцією на першу половину ХХ ст., коли відбувалося становлення цих функціональних різновидів. Матеріалом слугуватимуть офіційні послання керівників найбільших традиційних християнських церков України та Білорусі. При цьому відомості про сучасний стан, історію становлення конфесій, офіційні документи яких залучатимуться до аналізу, будемо надавати спорадично – здебільшого для того, щоб бодай приблизно оцінити комунікативну потужність засобів конфесійного стилю, уживаного в конкретному середовищі. Верифікація статистичних даних у цій царині (як і оновлення) – завдання іншого типу досліджень, для нас важливо показати, яким чином релігійна література різних церков, залучена до аналізу, може впливати на розвиток конфесійного стилю ідіому взагалі. Крім того, інформація щодо діяльності українських церков у створенні україномовної релігійної літератури (як і стосовно їхнього стану) буде стислою, оскільки в нашій країні з цього питання створена досить багата література.

Нині Білоруська православна церква (далі – БПЦ; належить до складу Московського патріархату) у Республіці Білорусь має найбільшу кількість зареєстрованих релігійних громад, храмів, монастирів, священників та ін. За даними офіційного Інтернет-порталу президента Білорусі, в 11 єпархіях БПЦ було близько 1498 парафій, у 1274 культових спорудах цієї деномінації служило майже півтори тисячі священників і дияконів, функціонував 31 монастир, 5 духовних навчальних закладів, 14 православних братств і 9 сестринств [13]. Як твердять деякі дослідники, з православною церквою себе асоціює 80 % від тих, хто визнає свою належність до певної конфесії (положення начебто спирається на відомості перепису населення Республіки Білорусь 1999 р.). За тими ж даними, з протестантами пов'язує себе близько 2 % мешканців країни, а з католицизмом – близько 15 % [2]. Як впливає з аналізу підсумків перепису населення Республіки Білорусь 1999 р., а також з попередніх відомостей аналогічного заходу 2009 р., питання релігійної самоідентифікації не були чітко окреслені під час опитувань, тому всі цифри, виражені у відсотках, досить приблизні.

Статут Російської православної церкви (далі – РПЦ) не згадує про існування БПЦ як самоврядної одиниці [18]. Офіційний сайт РПЦ повідомляє, що нині в її складі „наявний Білоруський Екзархат, що міститься на теренах Республіки Білорусь. „Білоруська православна церква” – це друга офіційна назва Білоруського Екзархату” [19]. Керує БПЦ митрополит мінський і случький, патріарший екзарх усієї Білорусі Філарет (Вахромєєв) (фактично з 1978 р.) [6].

Римо-католицька церква в Білорусі (далі – РКЦБ) – друга за поширеністю та впливом конфесія. Станом на 1 березня 2009 р. в цій країні нараховувалося 619 парафій, об'єднаних у 4 діоцезії. 1991 р. засновано Мінсько-Могильовську архідіоцезію, а також Пинську та Гродненські діоцезії, 1999-го постала Вітебська діоцезія. Відродження церкви почалося з 1989 р., коли Тадеуш Кондрусевич був найменований єпископом та призначений апостольським адміністратором Мінської діоцезії для католиків Білорусі [3]. Громади цієї конфесії мають 451 храм, ще 35 перебувають у стані будівництва. У парафіях РКЦБ працює 407 священників, серед них 168 – громадяни інших держав (зокрема 161 з Польщі). За відомостями офіційного сайту РКЦБ, у цій країні живе 1 402 605 осіб

католицького віровизнання, зокрема в Мінсько-Могильовській архідіоцезії таких 610 490, у Пінській діоцезії – 50 115, у Гродненській – 591 000, Вітебській – 151 000 [15].

Греко-католицька церква в Республіці Білорусь (ГКЦБ) має найменше прихильників порівняно зі щойно названими двома конфесіями. За приступними даними, на початок 2003 р. на території Білорусі діяло близько 15 греко-католицьких парафій, які обслуговували 5 священиків. Вірянами цієї церкви визнали себе близько 3 000 осіб. Функціонує греко-католицький студитський монастир у Полоцьку. Українська греко-католицька церква (далі – УГКЦ) надає всіляку допомогу греко-католикам Білорусі від часу відродження цієї деномінації, що почалося з 1990-х років [8]. Нині парафіями розгляданого релігійного об'єднання керує апостольський візитатор для греко-католиків Білорусі архімандрит Сергій Гаєк. Проте в історії білоруської літературної мови греко-католицька церква відіграла важливу роль. Відомо, що наприкінці XVII ст. польська мова остаточно витіснила білоруську з офіційної сфери, і тільки частина греко-католицького духовництва ще послуговувалася для душпастирських потреб засобами старобілоруського письменства. До нас дійшли звістки, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. були надруковані окремі книжки та листи старобілоруською мовою, які, на жаль, загинули в полум'ї під час боротьби царату проти уніатства. Через це нині „немає змоги міркувати про напрям розвитку старої літературної мови в такій обмеженій сфері” [4, с. 7]. І хоч старобілоруська мова вигасла, саме там одне із джерел конфесійного стилю сучасної білоруської літературної мови.

У наш час білоруською мовою послуговуються в усіх трьох згаданих церквах, проте, якщо брати до уваги тільки матеріали їхніх офіційних сайтів, то найменша питома вага білоруськомовних текстів у БПЦ. 1989 р. була створена біблійна комісія цієї церкви з перекладу Святого Письма білоруською мовою. У структурі конфесії з 1992 р. діє братство на честь віленських мучеників, що об'єднало інтелігенцію, яка прагне закріпити білоруське слово в богослужбовій практиці. Саме видання братства стали основою релігійної білоруської термінології, уживаної в БПЦ, що мало враховувала здобутки білоруських закордонних православних організацій. Скажімо, тільки в основу білоруського перекладу молебню та панахиди покладено текст, виданий у Канаді, решта ж перекладів богослужбових текстів (чин заручин і вінчання, літургія І. Золотоустого, молитви та ін.) здійснена в Мінську зусиллями братства. Члени братства переклали білоруською мовою чотири Євангелія (кілька авторських варіантів тексту), окремі акафісти (віленським мученикам, іконі Богородиці „Усіх скорботних радість”). Уперше повністю білоруська літургія І. Золотоустого в цій деномінації була відслужена в Петро-Павлівському соборі Мінська 1999 р. З 2002 р. в соборі щосуботи служать літургію І. Золотоустого білоруською мовою [5].

Серед офіційних звернень митрополита Філарета, що були подані в розділі офіційної хроніки за п'ять останніх років, виявлено такі білоруськомовні документи: різдвяні (за 2007, 2008 та 2009 рр.), а також великодні послання (2007, 2008 та 2010 рр.). Решта інформації порталу БПЦ наведена тільки російською мовою. Зазначені документи мають офіційні переклади російською мовою. Щоправда, зважаючи на мовну політику БПЦ, напевно, оригіналом виступають саме російськомовні тексти, а білоруські варіанти є офіційним перекладом послань, про що свідчить, скажімо, і сплутування білоруських і російських літер в аналізованих текстах (див. подані нижче приклади в таблиці (у другому абзаці різдвяного послання митрополита Філарета наявна російська буква *ц*)).

Уживання білоруської мови в православній практиці інших православних організацій тут не розглядаємо, оскільки в сучасній Республіці Білорусь вони не відіграють бодай трохи помітної ролі, хоч саме деяким з них і належить першість у застосуванні цього ідіому як сакральної мови (у широкому розумінні йдеться про різний білоруський

автокефальний (автономний) рух). Між сучасною БПЦ та згаданими деномінаціями немає ні ідейної, ні історичної спадкоємності.

РКЦБ має білоруськомовну версію офіційного portalу, що за інформаційним наповненням не поступається польському аналогові, а часом і переважає його. Цілком справедливим буде твердження, що РКЦБ виробила свій погляд на проблему становлення конфесійного стилю в білоруській мові, адже навіть на порталі церкви подано словник, присвячений релігійній термінології. 1992 р. була заснована митрополича комісія з перекладу літургійних текстів і релігійної літератури білоруською мовою, завдяки якій підготовлені до друку основні літургійні тексти та інші матеріали. 2004 р. вийшов друком білоруськомовний „Римський місал” („Рымскі імшал”), що є головною літургійною книгою для богослужби в латинській церкві. Це перше в історії офіційне білоруськомовне видання „Римського місала” та перше видання його третьої редакції національною мовою. „Білоруська мова поступово стає мовою релігійного життя католиків” [3].

Для дослідників на порталі доступні близько двадцяти пастирських білоруських послань митрополита Т. Кондрусевича за останні роки (великодніх – 4, різдвяних – 3, великопісних – 2, написаних з інших приводів – понад 10), а також кілька офіційних звернень кардинала К. Свьонтека (нині – апостольський адміністратор Пинської діоцезії, упродовж 1991–2006 рр. був мінсько-могильовським митрополитом) та гродненського єпископа О. Каскевича. Більшість документів мають офіційні польськомовні варіанти.

Рух за переклад богослужбових книг римо-католицької церкви білоруською мовою розпочався на початку ХХ ст. Спроби перекласти релігійну літературу білоруською мовою зафіксовані ще до Першої світової війни (1911 та 1913 рр.). 1918 р. на конференції у Вільні вперше оприлюднена пропозиція про впровадження до римо-католицької церкви білоруської мови як сакральної. Саме білоруські християнсько-демократичні діячі міжвоєнної Польщі найбільше сприяли закріпленню ідеї природності вживання білоруської мови в практиці католицької церкви, що поступово розбивало образ цієї конфесії як організації суто польської за характером і мовою. Найпомітнішими діячами на цій ниві були священики А. Станкевич – депутат сейму Республіки Польща, Я. Решаць – професор духовної семінарії у Вільні, А. Цікота – ігумен монастиря маріанів у Друї, А. Зенкевич – декан у Глибокому та В. Гадлевський – парох у Жодишках. Найбільший вплив білоруські римо-католицькі священики мали на тих північнобілоруських землях, що входили до складу тодішньої Польщі [7, с. 147–158]. Проте вже наприкінці 1920-х рр. через опір польського кліру питання вживання білоруської мови в католицькій церкві зникли з культурної авансцени. Скажімо, після усунення з віленської кафедри єпископа-литовця Ю. Матулевича, звинуваченого в прихильності до литовців і білорусів та антипольській діяльності, розпочався процес цілковитої полонізації парафій Віленської архідіоцезії [7, с. 134–136, 153].

До нашого аналізу також залучено послання візитатора для греко-католиків Білорусі архімандрита Сергія Гаска (2007, 2008, 2010 рр.). Ці тексти відомі тільки в одній, білоруськомовній, формі.

Офіційний Інтернет-портал Української православної церкви (УПЦ) має повноцінні україномовну та російськомовну версії. Тут виявлено 2 різдвяні (2008 та 2009 рр.), а також 5 великодніх (за 2006–2010 рр.) україномовних послань митрополита київського і всієї України Володимира.

На офіційному веб-сайті Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), здебільшого україномовному (окремі документи мають російський та англійський переклади), виявлено 3 великодні послання патріарха київського і всієї Руси-України Філарета (за 2007, 2009, 2010 рр.) та 2 різдвяні звернення до вірних (за 2007 та 2010 рр.).

Проаналізовано 2 різдвяні (2005 та 2010 рр.) та 1 великоднє послання, що оприлюднені від імені очільника Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) митрополита київського та всієї України Мефодія.

Під час аналізу також ураховано факти з 5 різдвяних привітань (за 2004–2006, 2008 та 2010 рр.) та 7 великодніх послань (за 2003–2010 рр.) верховного архієпископа києво-галицького кардинала Любомира Гузара, а також з кількох звернень львівського римо-католицького митрополита Мечислава Мокшицького.

Коли порівняти білоруськомовні тексти БПЦ та РКЦБ, то одразу впадає в око те, що в основу релігійної лексики (рідше – фразеології) цих конфесій покладено різні джерела: церковнослов'янсько-російське та польсько-латинське. І ця відмінність вельми помітна, якщо аналізувати великі частини текстів, адже тоді концентрація відповідних лексичних і фразеологічних засобів набуває особливої наочності. Скажімо, у різдвяних посланнях митрополитів Філарета й Т. Кондрусевича збіги можна виявити тільки щодо вживання загальнобілоруської лексики (фразеології), а звернення архімандрита С. Гаска з цього погляду становить проміжний тип – у ньому використано одиниці, що пов'язані як з польсько-латинською, так і з церковнослов'янською стихією (у поданих нижче прикладах (мовою оригіналу) підкреслено варіантні одиниці (власні назви, виражальні засоби, що позначають те саме явище (поняття та ін.), але мають різну форму (цілковито або відбивають різні ступені адаптації чужомовних елементів) тощо):

<p><u>Ражджэственскае</u> пасланне <u>Мітрапаліта</u> <u>Мінскага</u> і <u>Слуцкага</u> <u>Філарэта</u>, <u>Патрыяршага</u> <u>Экзарха</u> ўсяе <u>Беларусі</u> <u>Ражджаства</u> <u>Хрыстова</u> 2008 / 2009</p>	<p><u>Пастырскае</u> пасланне арцыбіскупа <u>Тадэвуша</u> <u>Кандрусевіча</u> на <u>Нараджэнне</u> <u>Пана</u> 2009 года</p>	<p><u>Пастырскае</u> Слова <u>Апостальскага</u> <u>Візітара</u> “ad nutum Sanctae Sedis” для грэка-католікаў Беларусі на святая <u>Раства</u> <u>Хрыстовага</u> 2008 году і на Новы 2009 год <u>Гасподні</u></p>
<p>У час радаснага свята <u>Ражджаства</u> <u>Хрыстовага</u> мы з асаблівым натхненнем паўтараем словы Вечнадзевай Марыі, якімі Яна аввесціла пра Сына Свайго <u>Ісуса</u>, Які меў прыйсці ў свет: “Велічае душа Мая Госпада, і ўзрадаваўся дух Мой у Богу, <u>Спасіцелі</u> <u>Маім</u>” (Лк. 1: 46–47). І вось сёння мы святкуем <u>Ражджаства</u> <u>Хрыстова</u>! Перад намі ў <u>Віфлеемскіх</u> яслях ляжыць Дзіця Запавету: Сын Божы и Сын Чалавечы. Менавіта <u>ангельскае</u> воінства аввесціла <u>тайну</u> <u>Ражджаства</u> <u>Хрыстовага</u> <u>віфлеемскім</u> пастухам. Яны ўбачылі, як “раптам</p>	<p>“Абвяшчаю вам вялікую радасць: нарадзіўся сёння <u>Збаўца</u>, якім ёсць <u>Хрыстус</u> <u>Пан</u>” (Лк 2, 10–11). Гэтымі ўрачыстымі словамі <u>Анёла</u> ад усяго сэрца вітаю вас і вінішую з радаснай і <u>збаўчай</u> урачыстасцю <u>Нараджэння</u> <u>Пана</u>. Падзея, якая адбылася больш за дзве тысячы гадоў таму ў <u>Бэтлееме</u>, на самай справе стала пераломным момантам у гісторыі чалавецтва, якое чакала свайго <u>збаўлення</u>. <u>Нараджэнне</u> <u>Езуса</u> <u>Хрыста</u> — пачатак ажыццяўлення гэтага <u>збаўлення</u>, якое завяршылася <u>крыжовай</u></p>	<p>Кожны год у час святаяў <u>Раства</u> <u>Хрыстовага</u> <u>таямніца</u> <u>Ўцелаўлення</u> Сына Божага прасвятляе <u>Бэтлеемскім</u> святлом усё чалавецтва. Святло <u>Бэтлеемскіх</u> ночы перамагае цемру духоўнай абыякавасці ды дапамагае нам сузіраць Нованароджанага Сына Божага – <u>Спрадвечнае</u> Слова, што сталася целам і паялілася паміж намі (пар. Ян 1, 14). Старажытны візантыйскі богаслужбовы гімн заахвочвае нас да праслаўлення гэтай вялікай <u>таямніцы</u>: Слова <u>спрадвечнае</u> з Айцом і Духам,</p>

<p>з'явілася з <u>Ангелам</u> <u>шматлікае</u> <u>воінства</u> <u>нябеснае</u>, <u>усхваляючы</u> <u>Госпада</u> і <u>прамаўляючы</u>: <u>слава ў вышніх Богу, і на зямлі мір, у людзях добрая воля</u>" (Лк. 2: 14).</p> <p>З паслання апостала Паўла мы ведаем, што <u>Хрыстос Спасіцель</u>, "Адзін са Святой Троіцы", у дні Свайго зямнога жыцця быў такім самым чалавекам, як мы, і быў "як і мы, спакушаны ва ўсім, акрамя граху" (Яўр. 4: 16) [11].</p>	<p>смерцю <u>Збаўцы</u> і Яго <u>хвалебным уваскрасеннем</u> [9].</p>	<p>ад Дзевы народжанае <u>дзеля збаўлення</u> нашага, <u>усхвалім верныя, і наклонімся Яму</u> (трапар, тон 5).</p> <p>Неабходна шчыра і разумна любіць нашу Бацькаўшчыну, а асабліва беларускую мову і культуру. Толькі такім чынам зможам захаваць нашу тоеснасьць хрысьціянскую Беларусі, сьвядомых свайго пакліканьня ўвасабляць Евангелье Ісуса Хрыста ў беларускую культуру.</p> <p><u>Хрыстос нарадзіўся</u> – Яго славім! [10].</p>
--	---	---

Звычайно, для дастатнаго висвітлення цієї теми треба навести більше прикладів (це буде завданням подальших розвідок), проте навіть такі невеликі частини текстів показують особливості формування трьох різновидів конфесійного стилю сучасної білоруської літературної мови. Досить зазначити, що більшість проаналізованої релігійної термінології римо-католицького та православного походження досі не описана нормативними словниками сучасної білоруської літературної мови взагалі. Скажімо, теперішні білоруські лексикографічні кодекси як назву свята подають тільки одну форму *Каляды* / *Коляды* [1, с. 286; 14, с. 260; 17, с. 267], хоч у кодексах дореформеного білоруського ідіому засвідчено форму *Раство* [12, с. 538]. У словниках сучасної білоруської літературної мови взагалі не вдалося виявити форм *Нараджэнне Пана*, *Ражджаство* та ін. У греко-католицькому тексті, крім того, використано правописні та граматичні правила, що діяли в білоруській літературній мові до реформи 1933 р. Таким чином, відбувається формування трьох досить чітко диференційованих різновидів конфесійного стилю (окремих стилів?) сучасної білоруської літературної мови (умовно їх можна назвати православним, римо- та греко-католицьким), що ускладнюється існуванням двох варіантів цього ідіому [докладніше див.: 16].

Можна цілком упевнено твердити: між спеціальними конфесійними засобами (порівнюємо форму, походження та ін.), що вживані в посланнях керівників українських церков, немає таких „конфронтаційних” відмінностей, як у проаналізованих білоруських текстах. Навіть у посланні митрополита Володимира церковнослов'янських (або церковнослов'янсько-російських) „відступів” від сучасних норм української літературної мови небагато (наприклад, засвідчено гіперизм *Ісус*, хоч у великодньому посланні за 2008 р. наявне написання *Ісус*, яке було цілком прийнятне для видань Московського патріархату в радянські часи). Послання патріарха Філарета, кардинала Л. Гузара та митрополита Мефодія можна розглядати як тексти, що репрезентують своїми виражальними засобами єдиний конфесійний стиль (хоч і з певними незначними відмінностями, що більше властиві греко-католицьким документам). Понад те, оскільки в україномовних зверненнях львівського римо-католицького митрополита М. Мокшицького релігійна термінологія ґрунтується на українських східнохристиянських традиціях (використовуються написання *Ісус*, *Господь*, *єпископ*, *літургія*, *Віфлеєм*, а не *Єзус*, *Пан*,

біскуп, мша, Бетлегем та ін.), то можна сказати, що й цей матеріал підтверджує існування єдиного конфесійного стилю української мови.

Література

1. Беларускі арфаграфічны слоўнік [уклад. Л. П. Кунцэвіч, І. У. Кандраценя ; пад рэд. А. А. Лукашанца]. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – 695 с.
2. Васілевіч Н. Рэлігійная сітуацыя ў Беларусі напярэдадні прэзідэнцкіх выбараў 2006 г. / Наталля Васілевіч [Электронны ресурс]. – Режим доступу : <http://churchby.info/bel/130/>.
3. Гісторыя Касцёла ў Беларусі [Электронны ресурс]. – Режим доступу : <http://www.catholic.by/2/belarus/church-bel-history.html>.
4. Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : 2-х т. / І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1967–1968. – Т. 2. – 1968. – 242 с.
5. Матрунчык Т. Трэць века спустя / Тацяна Матрунчык [Электронны ресурс]. – Режим доступу : http://minds.by/stupeny/nomera/32/st32_10.html.
6. Митрополит Минский и Слуцкий Филарет. Биографический очерк Патриаршего Экзарха всея Беларуси [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.church.by/resource/Dir0205/Dir0213/Dir0224/index.html>.
7. Мруз М. Каталіцызм на паграніччы : адносіны каталіцкай царквы до ўкраінскага і беларускага пытаньня ў Польшчы ў 1918–1925 г. / Мацей Мруз [пер. з польск. мовы Я. Зяліньскага ; навук. рэд. Г. Сагановіч]. – Мінск : Медысонт, 2009. – 304 с.
8. Невяроўскі К. Беларуская грэка-каталіцкая царква: сучасны стан, перспэктывы разьвіцьця / Кірыла Невяроўскі [Электронны ресурс]. – Режим доступу : <http://www.knihi.com/frahmenty/4nieviarowski.htm>.
9. Пастырскае пасланне арцыбіскупа Тадэвуша Кандрусевіча на Нараджэньне Пана 2009 года [Электронны ресурс]. – Режим доступу : <http://catholic.by/2/libr/docs/bishop-letters/102216-paslannie-kandrusievicz-naradzennie-pana-2009.html>.
10. Пастырскае слова Апостальскага Візітатара “ad nutum Sanctae Sedis” для грэка-католікаў Беларусі на сьвята Раства Хрыстовага 2008 году і на Новы 2009 год Гасподні [Электронны ресурс]. – Режим доступу : <http://carkva-gazeta.org/data/59/index.php?id=2>.
11. Раждзэственскае пасланне Мітрапаліта Мінскага і Слуцкага Філарэта, Патрыяршага Экзарха ўсяе Беларусі [Электронны ресурс]. – Режим доступу : <http://www.church.by/resource/Dir0301/Dir0302/Page1921.html>.
12. Расійска-беларускі слоўнік [С. М. Некрашэвіч, М. Я. Байкоў]. – Мінск : Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1928. – 728 с.
13. Религиозные конфессии на территории Беларуси [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.by/press23736.html>.
14. Русско-белорусский словарь : в 3-х т. : около 110 000 слов. – 6-е изд., испр. – Минск : „Беларуская энцыклапедыя” имени Петруся Бровки, 1995. – Т. 3. – 800 с.
15. Рыма-каталіцкі Касцёл у Беларусі: статыстычныя даныя на 1 сакавіка 2009 г. [Электронны ресурс]. – Режим доступу : <http://www.catholic.by/2/belarus/dioceses.html>.
16. Скопненко О. І. Мовна сітуацыя в Білорусі і праблемы норм білоруськай літаратурнай мовы / О. І. Скопненко // Державність української мови і мовний досвід світу : матеріали Міжнародної конференції. – К., 2000. – С. 60–71.
17. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў [пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко]. – Мінск : „Беларуская энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1996. – 784 с.
18. Устав РПЦ. Глава VIII. Самоуправляемые Церкви [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/db/text/133132.html>.
19. Устав РПЦ. Глава IX. Экзархаты [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/db/text/133136.html>.